

R E C E N Z J A

ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

pt. *Rodzinne uwarunkowania umiejętności przystosowawczych*

młodzieży z głębszą niepełnosprawnością intelektualną

autorstwa Iwony Boruszkowskiej

promotor rozprawy: dr hab. Teresa Żółkowska, prof. US

Ujęcie ogólne

Oddana do recenzji rozprawa doktorska posiada logiczną strukturę, którą stanowią wyraźnie zaznaczające się i treściowo powiązane części sprowadzone do ogółem trzech rozdziałów: *Niepełnosprawność intelektualna w teorii i badaniach*, *Założenia badawcze pracy* oraz *Analiza i interpretacja wyników badań własnych*. Ich równie logiczną strukturę tworzą adekwatne tematycznie podrozdziały, usystematyzowane odpowiednio do kolejno prezentowanych w pracy zagadnień, wyników badań czy ich interpretacji. Przy czym całość opracowania „otwiera” wprowadzenie, a domyka zakończenie, bibliografia i aneksy.

Owa struktura, którą wyróżniam i analizuję dla celów recenzji jest zatem zróżnicowana stosownie do podejmowanych przez Doktorantkę wątków w ramach prezentacji określonych tematów szczegółowych – przywołanych tytułów rozdziałów (z sześcioma podrozdziałami w pierwszym i drugim rozdziale oraz dwoma w rozdziale trzecim) - logicznie lokujących się w temacie wiodącym czy zasadniczym rozprawy – umiejętnościach przystosowawczych młodzieży z głębszą niepełnosprawnością intelektualną (uczniów klas

przysposabiających do pracy) oraz ich rodzinnych uwarunkowaniach (s. 3-4). Jednak przesadne uszczegółowienie prezentowanych w pracy zagadnień (szczególnie w części teoretycznej; s. 10-178), w przypadku jej publikacji (za czym optuję i uzasadnię w części szczegółowej mojej recenzji), proponuję zawężyć czy ograniczyć do tych najistotniejszych i najbardziej aktualnych (rozprawa liczy ogółem 490 stron).

Oczywiście takie usystematyzowanie problematyki wypada uznać za prawidłowe; tym bardziej, że poprzedzone (we wprowadzeniu) prezentacją kolejno podejmowanych w rozprawie kwestii, dogłębnie później w poszczególnych rozdziałach i podrozdziałach analizowanych z uwzględnieniem możliwych praktycznych rozwiązań w edukacji i rehabilitacji osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną. Właśnie w tej kompatybilności analizowanych teoretycznych ujęć czy uwarunkowań niepełnosprawności intelektualnej z uruchamianymi działaniami na rzecz usamodzielniania, samostanowienia i włączania dotkniętych tą niepełnosprawnością osób we wszystkie sfery życia społecznego, dostrzegam duży walor recenzowanej pracy.

Umocowanie podjętych badań i analiz w teorii ekosystemu jest także warte podkreślenia. Koresponduje bowiem z aktualnym, społeczno-ekologicznym i zarazem kontekstualnym ujęciem niepełnosprawności intelektualnej, jak też możliwości funkcjonowania osób z tą niepełnosprawnością. Takie wysoce aktualne, ekologiczne czy ekosystemowe podejście do tej niepełnosprawności wyznacza istotną rolę zindywidualizowanemu wsparciu w poprawie funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną (por. R. Schalock 2010), w którym, jak słusznie podkreśla w swych rozważaniach Doktorantka, niebagatelną rolę może odegrać rodzina. Przy czym jednym z wymiarów funkcjonowania tych osób, i zarazem równie istotnym jak IQ kryterium w diagnozie niepełnosprawności intelektualnej, jest zachowanie przystosowawcze (adaptacyjne) – wyrażone w trzech rodzajach umiejętności – poznawczych, społecznych i praktycznych – poddanych przez Doktorantkę dokładnej teoretycznej analizie i badaniom. Poprawa funkcjonowania danej osoby dotkniętej tą niepełnosprawnością może nastąpić w wyniku udzielenia jej zindywidualizowanego wsparcia, którego zakres i wymiar będzie różny w zależności od osiągniętego poziomu umiejętności przystosowawczych. W aktualnie szeroko ujętej i realizowanej edukacji i rehabilitacji osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną kształtowanie tych umiejętności ma niebagatelne znaczenie dla ich funkcjonowania we wszystkich sferach czy płaszczyznach życia społecznego. W tym wysoce dynamicznym procesie oczekiwana jest ścisła współpraca rodziny i szkoły przysposabiającej do pracy młodzież z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną. Dlatego podjęcie

takiego problemu, jego eksplorację i następnie prezentację w przekazanej mi do recenzji rozprawie doktorskiej uznaję za poznawczo i społecznie wartościowe.

Znaczenie współpracy środowiska rodzinnego młodzieży z głębszą niepełnosprawnością intelektualną z placówką edukacyjną, jaką jest ponadgimnazjalna szkoła przysposabiająca do pracy ma bez wątpienia priorytetowe znaczenie dla skuteczności rehabilitacji i społecznej integracji tej młodzieży w rodzinnym i lokalnym środowisku. Uruchomienie tej formy kształcenia - *trzyletniej szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy dla uczniów z upośledzeniem w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz dla uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi, której ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa potwierdzającego przysposobienie do pracy* – następuje w 2003 r. (Ustawa z dnia 27 czerwca 2003 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty oraz o zmianie niektórych innych ustaw). Tak więc już od ponad dekady, na co zwraca uwagę Doktorantka (słusznie odwołując się do ustawy zasadniczej), prawo do pracy (po ukończeniu szkoły do niej przysposabiającej) stało się dobrem dostępnym także dla tej grupy uczniów. Następnie, trafnie odczytując podejścia przywołanych badaczy do tej kwestii, m.in. Małgorzaty Kościelskiej, Teresy Żółkowskiej, Tadeusza Majewskiego, Teresy Serafin, Krystyny Mrugalskiej i in. Doktorantka podkreśla, że mimo trudności w pełnym opanowaniu danego zawodu osoby te mogą opanować umiejętności wchodzące w zakres prostego zawodu lub nauczyć się pojedynczych czynności, które będą przydatne w jego wykonywaniu. Przy czym w toku takiej przysposabiającej do pracy edukacji, wysoce zindywidualizowanej i dlatego adekwatnej do uzdolnień, zainteresowań, jak i ograniczeń uczniów, poza opanowaniem przez nich podstawowych umiejętności i czynności z nią związanych bierze się pod uwagę możliwość jej wykonywania zarówno w warunkach chronionych, jak też na tzw. otwartym rynku pracy. Takie podejście do zatrudnienia absolwentów specjalnych form ponadgimnazjalnego kształcenia obliuguje wszystkie zaangażowane w ich edukację (i rehabilitację) podmioty, a w szczególności rodzinę i szkołę, do ścisłej współpracy na rzecz ich upodmiotowienia i samostanowienia w tym procesie. Ten ważny problem poprzez poszukiwanie uwarunkowań rodzinnych, jako bardzo istotnych dla kształtowania umiejętności przystosowawczych uczniów wskazanej formy kształcenia, w tym umiejętności dających szansę na podjęcie zatrudnienia, podejmuje w rozprawie Doktorantka.

I jeszcze jedna, warta odnotowania kwestia, która wiąże się ze stosowaną w pracy terminologią czy nazewnictwem dotyczącym problematyki niepełnosprawności, a w szczególności niepełnosprawności intelektualnej. Z uwagi na zmiany jakie dokonały się w

ujmowaniu istoty tej niepełnosprawności i możliwości osób nią dotkniętych konieczne jest używanie właściwych i zarazem adekwatnych określeń z uwzględnieniem kontekstu w jakim były stosowane. W mojej ocenie ową adekwatność ujęć w pełni zachowano. Tym samym w czynionych rozważaniach uwzględniono podmiotowe, a więc pozytywne (z równą uwagą odnoszące się do słabych i mocnych stron) podejście do osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Ujęcie szczegółowe

Nie mając zastrzeżeń do struktury, treści wprowadzenia, jak też stosowanej w pracy terminologii, w tym ujęciu mojej recenzji odniosę się do poszczególnych jej części - rozdziałów, w kolejności w jakiej zostały zamieszczone. Przy czym nie będę przywoływać ich treści, co uważam za zbędne, ale dokonywać oceny i tylko wtedy posiłkować się stosownymi fragmentami, gdy będzie to uzasadnione. Skupię się zatem na wskazaniu tych kwestii czy zagadnień, które w mojej ocenie warto są podkreślenia.

Część teoretyczną rozprawy stanowi *rozdział 1. Niepełnosprawność intelektualna w teorii i badaniach* (s. 10-178), którego struktura jest bardzo rozbudowana (do sześciu podrozdziałów) i na „wejściu” zawiera analizę ekologicznej perspektywy ujmowania niepełnosprawności intelektualnej stanowiącą bazę dla uszczegółowienia prezentowanych dotąd i stosowanych na jej określenie pojęć, kryteriów wyróżniania czy identyfikowania, jak też klasyfikacji. W tak zarysowanym przez Doktorantkę podejściu osoba z niepełnosprawnością intelektualną stanowi integralną część ekosystemu i jest aktywnym, bo kształtującym jego oddziaływania odbiorcą. To od niej rozpoczyna się wytyczanie granic środowiska i dopiero z tej perspektywy dokonuje się opisu otaczającego świata. Środowisko, będąc powiązaniem określonymi współzależnościami z tą osobą fragmentem otoczenia, tworzy wraz z nią określony ekosystem (Wojciechowski, 2007, s. 61). Na owe kwestie i ich znaczenie dla funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną, ze szczególnym uwzględnieniem roli środowiska rodzinnego i szkolnego (mikrosystemów), wskazuje w tej części rozprawy Doktorantka. Konsekwentnie zatem, jako kolejną, prezentuje problematykę umiejętności przystosowawczych, których kształtowanie u osób dotkniętych tą niepełnosprawnością obliguje do ścisłej współpracy rodzinę i szkołę. Charakteryzuje te warunki środowiska rodzinnego, które mają istotny wpływ na opanowanie umiejętności adaptacyjnych przez osoby z głębszą niepełnosprawnością intelektualną zaznaczając, że „...rodzina stwarza optymalne warunki rozwoju tylko wtedy, kiedy właściwie spełnia wobec dziecka funkcje, które pozwalają na zaspokojenie jego potrzeb materialnych i psychicznych

oraz przygotowują go do życia społecznego. Ich realizacja jest możliwa w rodzinie spójnej emocjonalnie, w której członkowie (szczególnie rodzice) przejawiają pozytywne postawy wobec dziecka” (s. 85).

Doktorantka, czerpiąc z bogatej literatury przedmiotu (socjologicznej, psychologicznej i pedagogicznej), omawia funkcje rodziny, szczególnie akcentując znaczenie funkcji socjalizacyjnej dla kształtowania umiejętności przystosowawczych dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Uzasadniając swój sąd zauważa, że *„socjalizacyjna funkcja rodziny (...) będzie wiązała się z ich (dop. Z.J-N.) wyposażeniem w umiejętności, nawyki, sprawności i wiedzę, służące zdobyciu podstaw niezależnego funkcjonowania w społeczeństwie, czyli kształtowaniem się samodzielności życiowej (s.88).* Jednak, jak dodaje *„szczególnego znaczenia nabierają te umiejętności, które umożliwiają (...) coraz bardziej samodzielne funkcjonowanie” (s. 88).* Nakreślając funkcje rodziny Doktorantka wskazuje także na te czynniki, które ich realizację, zwłaszcza w rodzinach wychowujących dziecko z niepełnosprawnością intelektualną, w znacznym stopniu utrudniają. Analizuje zatem czynniki związane przede wszystkim z warunkami ekonomicznymi, kulturalnymi i społeczno-wychowawczymi rodziny. Owa analiza stanowi dobre wprowadzenie teoretyczne do podjętych badań – poszukiwania rodzinnych uwarunkowań kształtowania się umiejętności przystosowawczych młodzieży z głębszą niepełnosprawnością intelektualną, uczniów ponadgimnazjalnych klas przysposabiających do pracy.

Z równą uwagą odniesiono się w tej części pracy do kwestii edukacji i rehabilitacji uczniów z niepełnosprawnością intelektualną oraz możliwości ich wspierania w tym procesie. Zaakcentowano szczególną rolę rehabilitacji społecznej i zawodowej dla jakości ich funkcjonowania; dokonując charakterystyki jej poszczególnych etapów. Wskazano też aktualne bariery ograniczające zatrudnienie tej grupy osób w warunkach chronionych i na otwartym rynku pracy. W kontekście problemów z zatrudnieniem pokazano walory kształcenia oferowanego przez klasy/szkoły przysposabiające do pracy. Słusznie uznając je za wartościowe, ponieważ, jak podkreśla Zakrzewska-Manterys (2012) *„dzięki temu, że nie uczą wykonywania konkretnego zawodu zwiększają (...) paletę możliwości zatrudnienia przy wykonywaniu licznych drobnych prac pomocniczych w małych przedsiębiorstwach, organizacjach czy stowarzyszeniach”.* To szczególna forma kształcenia, bo dostępna dla wszystkich uczniów z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną (ta dostępność jest ograniczona w przypadku zawodowych szkół specjalnych); ponadto wydłuża ich edukację do 23 roku życia, która do wejścia wspomnianego już rozporządzenia

(obowiązuje od 1 września 2004 r.) na ogół kończyła się na etapie gimnazjum (por. Zakrzewska-Manterys 2012). Fakt ten ma istotne znaczenie dla skuteczności inkluzji społecznej i tym samym podniesienia jakości życia absolwentów tych szkół.

Reasumując, teoretyczne opracowanie w tej części rozprawy podjętego problemu badawczego uznaję za prawidłowe, aczkolwiek domagające się bardziej syntetycznego ujęcia kolejno podejmowanych wątków (w poszczególnych podrozdziałach) przed jej opublikowaniem.

Drugą część pracy stanowi *rozdział 2. Założenia badawcze pracy* (s. 179-219), równie logicznie, jak poprzedni ustrukturuwany, w którym przedstawiono cel badań wraz z uzasadnieniem (podrozdział 2.1.), problemy, hipotezy (podrozdział 2.2.), następnie zmienne i ich wskaźniki (podrozdział 2.3), metodę, techniki i narzędzia badawcze (podrozdział 2.4), teren badań i dobór grupy (podrozdział 2.5), jak też organizację i przebieg badań (podrozdział 2.6). Przy czym w podrozdziale 2.4. wyróżniono jeszcze dwa uszczegółowiające – *Pomiar zmiennej niezależnej* i *Pomiar zmiennej zależnej*. Wprowadzona struktura dobrze porządkuje założenia metodologiczne badań i następnie prezentację ich wyników w rozdziale trzecim – *Analiza i interpretacja wyników badań własnych* (s. 220-358).

W sposób poprawny i wyczerpujący przedstawiono zatem przedmiot i cele podjętych badań, które w „wersji” uszczegółowionej sprowadzono do diagnozy poziomu umiejętności przystosowawczych uczniów klas przysposabiających do pracy, warunków ekonomicznych, kulturalnych i społeczno-wychowawczych ich rodzin oraz ustalenia związków pomiędzy wskazanymi warunkami a poziomem umiejętności przystosowawczych badanych uczniów. Ponadto sformułowano, jako równie ważny, cel praktyczno-wdrożeniowy, którym jest opracowanie wskazówek „na temat sposobu i warunków kształtowania umiejętności przystosowawczych” (s. 181) osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną. Odbiorcami owych wskazówek mogą być nauczyciele-terapeuci, ale także rodzice i inni profesjonalści angażujący się w ich edukację i rehabilitację. Doktorantka uzasadnia ten cel, m.in. odwołując się do własnych doświadczeń związanych z pracą zawodową z osobami dotkniętymi niepełnosprawnością intelektualną. Dostrzega zatem istotny wymiar praktyczny i zarazem społecznie użyteczny zrealizowanych badań. Adekwatnie do przyjętych celów sformułowano problemy badawcze - główny i szczegółowe, następnie uzasadniono przypuszczalne na nie odpowiedzi – hipotezy (s. 185-189), wskazano zmienne (globalne i szczegółowe, zależne i niezależne; s. 189-206) oraz zastosowaną metodę i adekwatnie dobrane techniki i narzędzia badawcze (s. 207-214). Logiczne uporządkowanie zmiennych i wskaźników poprzez ich

ujęcie w tabeli (s.191-206) ułatwia percepcję tej części pracy. Dobór metody (indywidualnych przypadków), jak też technik (wywiadu, obserwacji, analizy dokumentów, technik projekcyjnych, testu) i narzędzi badawczych (autorstwa Teresy Żółkowskiej, Marii Ziemskiej, w opracowaniu J. Rembowskiego i własnej konstrukcji) w zasadzie nie budzi zastrzeżeń; jest przez Doktorantkę uzasadniony i dość przejrzysto zaprezentowany.

Podjęty problem badawczy wyrażony pytaniem: *jaki jest związek pomiędzy poziomem warunków rodzinnych młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną stopnia głębszego a poziomem ich umiejętności przystosowawczych?* percypuję, jako wysoce aktualny. W kontekście upowszechnianej inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną oczekiwane są działania na rzecz poprawy ich sytuacji społecznej, w tym rodzinnej, jak też funkcjonowania we wszystkich sferach czy płaszczyznach życia społecznego. Podnoszenie kompetencji tych osób wraz z normalizacją warunków rodzinnych, edukacji i rehabilitacji jest obecnie dużym wyzwaniem. Dlatego poszukiwanie tych czynników – warunków życia rodzinnego, które są szczególnie istotne dla kształtowania (się) umiejętności przystosowawczych uczniów klas przysposabiających do pracy ma niebagatelne znaczenie dla podniesienia jakości ich życia w sytuacji pełnej (nie tylko fizycznej) integracji z pełnosprawnymi. W celu zbadania tych umiejętności (stanowiących zmienną zależną), adekwatnie do wybranej metody i w jej ramach techniki, zastosowano, co pragnę szczególnie podkreślić, własnej konstrukcji narzędzie – kwestionariusz wywiadu do ustalania poziomu umiejętności przystosowawczych uczniów z głębszą (umiarkowaną i znaczną) niepełnosprawnością intelektualną. Jego konstrukcja jest odpowiednia do kategoryzacji tych umiejętności przyjętych w najnowszym ujęciu niepełnosprawności intelektualnej.

Problem skonstruowania narzędzia badającego wszystkie umiejętności przystosowawcze (adaptacyjne) osób z niepełnosprawnością intelektualną sygnalizowany był w publikacjach: *Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Support (11th Ed)*, pod red. R.L. Schalocka i in. (2010) oraz *User's Guide to Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports* (2012), wydanych przez American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD). Dlatego podjęcie przez Doktorantkę wyzwania skonstruowania takiego narzędzia dla celów podjętych badań zasługuje na wyrazy uznania. Tym bardziej, że jak już wcześniej wskazywałam, użyteczność narzędzia ma także wymiar praktyczny. W mojej ocenie może być ono stosowane do diagnozy i następnie projektowania pracy terapeutycznej w celu podniesienia poziomu społecznych, poznawczych i praktycznych umiejętności nie tylko uczniów wskazanej formy

kształcenia, ale także podopiecznych innych placówek o charakterze rehabilitacyjnym czy opiekuńczym, np. domu pomocy społecznej, uczestników warsztatu terapii zajęciowej, zakładu aktywizacji zawodowej czy innych, tworzonych na potrzeby i oczekiwania zainteresowanych, jak też ich rodziców/opiekunów. Oczywiście przy uwzględnieniu ewentualnej modyfikacji kwestionariusza adekwatnie do zadań realizowanych przez daną placówkę.

Równie pozytywnie percypuję możliwości interpretacji i porównywania uzyskanych wyników badań, jakie dało zastosowanie w ich realizacji narzędzi autorstwa Teresy Żółkowskiej. Tym bardziej, że są to narzędzia, jak informuje Doktorantka, wystandaryzowane. Bogactwo, jak i zróżnicowanie wykorzystanych w pracy narzędzi umożliwiło dogłębną eksplorację podjętych problemów. I tak, do badań środowiska rodzinnego uczniów (zmiennej niezależnej) wykorzystano ogółem pięć narzędzi, przy czym w przypadku dwóch badania przeprowadzono z obojgiem rodziców (kwestionariusz postaw wobec małżonka – wersja dla kobiet i mężczyzn; kwestionariusz M. Ziemskiej). Ponadto, wykorzystując kwestionariusz do ustalenia warunków rodzinnych uczniów klas przysposabiających do pracy przeprowadzono badania z ich nauczycielami, a do ustalenia stosunków między dziećmi w rodzinie objęto badaniami uczniów i ich rodzeństwo. Natomiast w celu ustalenia umiejętności przystosowawczych uczniów (zmiennej zależnej) skonstruowano omówione powyżej narzędzie. Ogółem do badań, drogą doboru celowego, zakwalifikowano 30 uczniów (13 kobiet i 17 mężczyzn w wieku 20-21 lat) z głębszą niepełnosprawnością intelektualną, uczęszczających do szkoły przysposabiającej do pracy. Taka liczba badanych jest statystycznie poprawna.

Prezentacja odpowiedzi na postawione pytania badawcze następuje w kolejnej części rozprawy, którą jest *rozdział 3. Analiza i interpretacja wyników badań własnych oraz Zakończenie*, domykające całość opracowania. Strukturę rozdziału trzeciego stanowią dwa podrozdziały uszczegółowione poprzez wyróżnienie jedenastu podrozdziałów w pierwszym i pięciu w drugim. Owa struktura jest logiczna, bowiem w przypadku podrozdziału pierwszego prezentowane są wyniki badań poszczególnych umiejętności przystosowawczych uczniów z głębszą niepełnosprawnością intelektualną. Wyniki badań pozwoliły zatem ustalić umiejętności wskazanej grupy uczniów w zakresie samoobsługi, trybu życia domowego, uspołecznienia, korzystania z dóbr społeczno-kulturalnych, samodzielności, zdrowia i bezpieczeństwa, umiejętności szkolnych, czasu wolnego i pracy. Krótkiego podsumowania uzyskanych wyników badań dokonano w ostatnim podrozdziale. Przy czym ich opis wsparło

wykresami, ale prezentacja danych liczbowych (w każdym podrozdziale i w zakończeniu) powinna jednak nastąpić poprzez zapis cyfrowy. Jak podaje Doktorantka, szczegółowa analiza dziesięciu umiejętności przystosowawczych objętych badaniem uczniów pozwoliła na dokonanie ogólnej oceny tych umiejętności (s. 287). Stosując skalę punktową wyróżniono pięć poziomów ich opanowania. Przy czym dokładną charakterystykę poszczególnych poziomów umiejętności zamieszczono w aneksie. Z danych wynika, że największa liczba badanych posiada te umiejętności na poziomie wysokim i bardzo wysokim (ogółem 16 uczniów), następnie niskim – 9 uczniów i przeciętnym – 4 uczniów. Większa grupa badawcza dałaby lepszy obraz opanowanych umiejętności przystosowawczych przez uczniów, globalnie i szczegółowo ujętych. Następnie, tzn. w podrozdziale drugim, Doktorantka konsekwentnie prezentuje wyniki badań ukazujące rodzinne uwarunkowania kształtowania się tych umiejętności u badanych uczniów. Analizie poddano zatem uzyskane dane związane z sytuacją ekonomiczną, kulturalną, społeczno-wychowawczą rodzin badanych oraz związku między wskazanymi warunkami rodzinnymi a ich umiejętnościami przystosowawczymi (poszczególnymi i ujętymi globalnie). Przedstawiono bardzo szczegółowe dane (w formie opisu i na wykresach), jak też ich analizę oraz podsumowanie.

W zakończeniu, odwołując się do przyjętej teorii ekologicznej, Doktorantka w sposób poprawny dokonuje prezentacji danych, stanowiących „odpowiedzi” na postawione pytania badawcze i zarazem weryfikujących przyjęte hipotezy. Pomijając szczegółowy ich opis skupię się na niektórych, w mojej ocenie szczególnie wartych uwagi. Otóż ustalono związek pomiędzy postępami w porozumiewaniu się badanych a kreowaniem czasu wolnego przez ich rodziców. Jak podaje Doktorantka, *„struktura interakcji członków rodziny w czasie wolnym (wyznaczona zbiorem działań, rodzajem oferowanej aktywności podporządkowanej określonym regułom i zasadom: wykazywanie zaradności podczas dokonywania zakupów, przebywania w środkach komunikacji, korzystania z ogólnodostępnych placów, terenów rekreacyjnych, obdarzanie zaufaniem ojca w propozycjach zagospodarowania czasu aktywnością szkolną) sprzyja poszerzeniu możliwości rozwojowych w zakresie kompetencji komunikacyjnych, zasila autonomię badanych, sprzyja podejmowaniu decyzji dotyczących samego siebie”*. Ponadto ustalono, że warunki społeczno-wychowawcze w rodzinie mają istotny wpływ na poziom umiejętności przystosowawczych uczniów klas przysposabiających do pracy. Tak więc rodzina w przypadku wystąpienia problemów w relacji z dzieckiem czy związanych z jego edukacją i rehabilitacją powinna być wspierana. Owo wsparcie powinno mieć wymiar systemowy, zatem oczekiwane jest włączenie w nie szkoły. Efektywność

współpracy rodziny i szkoły, jak słusznie zaznacza Doktorantka, będzie kreować dobre warunki dla kształtowania u uczniów z niepełnosprawnością intelektualną przydatnych, w codziennym i zawodowym życiu, umiejętności.

Konkluzja

Mając na uwadze przede wszystkim walory pracy, a w szczególności wysoką aktualność i wagę podjętego w niej problemu – rodzinnych uwarunkowań kształtowania (się) umiejętności przystosowawczych uczniów z głębszą niepełnosprawnością intelektualną, jego istotne znaczenie dla kreowania prowłaczających działań i rozwiązań w ich edukacji i rehabilitacji, przy uwzględnieniu niewielu słabości, wyartykułowanych przeze mnie zarówno w części ogólnej, jak i szczegółowej recenzji uznaję, że spełniono warunki określone w art. 13.1. Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. z 2003 r. Nr 65, poz. 595, Dz. U. z 2005 r. Nr 164, poz. 1365, Dz. U. z 2011 r. Nr 84 poz. 455, z 2014 r. poz. 1198), tj. rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną Kandydatki w dyscyplinie – pedagogika (subdyscyplina - pedagogika specjalna). Tym samym wnioskuję o dopuszczenie mgr Iwony Boruszkowskiej do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim. Ponadto, mając na uwadze wskazane walory podjętej w rozprawie problematyki proponuję rozważenie możliwości jej opublikowania.

